

Jasmina Osmanković*

Nediljko Babić**

Jasmin Hošo***

HODOČAŠĆA KAO ČIMBENIK LOKALNOGA I REGIONALNOG RAZVOJA - PRIMJER BOSNE I HERCEGOVINE -

PILGRIMAGE AS A FACTOR OF LOCAL AND REGIONAL DEVELOPMENT - THE EXAMPLE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA -

SAŽETAK: U ovom radu potaknuti snažnim i lako uočljivim porastom zanimanja za hodočašća kao vidom vjerskog turizma u Bosni i Hercegovini, posebice u poslijeratnom razdoblju, provjerava se hipoteza da ovaj vid turizma ima značajne učinke na lokalni i regionalni razvoj. Težište rada stavljeno je na marijansko svetište u Medugorju, hodočašća u Podmilačje, Ajvatovicu i još neka tradicionalna muslimanska dovišta. Učinci na lokalni i regionalni razvoj mjere se brojem izravno i posredno generiranih radnih mjesta, kao i drugim pokazateljima promjene razine ekonomske i ukupne razvijenosti (infrastruktura, prihod, prometnice, otvorenost, i slično).

KLJUČNE RIJEČI: hodočašća, vjerski turizam, lokalni razvoj, regionalni razvoj, Bosna i Hercegovina.

SUMMARY: Inspired by the powerful, and easily detectable, growing interest in pilgrimage as a type of religious tourism in Bosnia and Herzegovina, especially in the post-war period, this paper examines the hypothesis that this type of tourism significantly impacts local and regional development. This paper focuses on the Mary's shrine in Medugorje, pilgrimage to Podmilačje, Ajvatovica and other traditional Muslim pilgrimage sites. The number of jobs generated, both directly and indirectly, as well as other indicators of changes in the level of economic or overall development (infrastructure, income, communications, openness, etc) measures the impact of these activities.

KEY WORDS: pilgrimage, religious tourism, local development, regional development, Bosnia and Herzegovina.

* Jasmina Osmanković, docentica na Ekonomskom fakultetu u Sarajevu, Trg Oslobođenja 1, 71000 Sarajevo, BiH, E-mail: jasmina.osmankovic@efsa.unsa.ba

Jasmina Osmanković, Faculty of Economics in Sarajevo, Docent, Economic Developments and Fundamentals of Tourism courses, Trg Oslobođenja 1, Sarajevo, BiH, e-mail: jasmina.osmankovic@efsa.unsa.ba

** Nediljko Babić, pomoćnik ministra u Ministarstvu turizma i okoliša Federacije BiH, Alipašina 8, 71000 Sarajevo, BiH

Nediljko Babić, Ministry of Environment and Tourism of the Federation of BiH, Assistant Minister for Tourism, Alipašina 8, Sarajevo, BiH

*** Jasmin Hošo, viši asistent na Ekonomskom fakultetu u Sarajevu, Trg Oslobođenja 1, 71000 Sarajevo, BiH, E-mail: jasmin.hoso@efsa.unsa.ba

Mr Jasmin Hošo, Faculty of Economics in Sarajevo, Senior Teaching Assistant, Trg oslobođenja AI 1, Sarajevo, BiH, e-mail: jasmin.hoso@efsa.unsa.ba

1. UVOD

Vrijeme takozvane trostruke tranzicije iz socijalističkoga društvenog i ekonomskog u kapitalistički društveni i ekonomski sustav, iz ratnog u mirnodopski i iz totalitarnoga u demokratski sustav kroz koji prolazi Bosna i Hercegovina u razdoblju od 1995. godine, među ostalim, determinira raslojavanje stanovništva, prekomjerno bogaćenje malog broja obitelji i pojedinaca na jednoj i osiromašenje velikog broja stanovništva na drugoj strani u procesu privatizacije i po osnovi ratnog profiterstva. Ekonomsku sliku Bosne i Hercegovine, prema podacima *Svjetske banke*, determinira Gini indeks od 26,2, distribucija dohotka i potrošnje, u okviru kojega 10% najsiromašnijih troši 3,9% dohotka i potrošnje, dok 10% najbogatijih troši 21,4% (Anon, 2007: 66). Prema podacima jedinice za ekonomska istraživanja, stopa nezaposlenosti prelazi 43%, a preko 50% stanovništva je socijalno isključeno (Anon, 2007a). Treba imati u vidu da desetine tisuća obitelji traži svoje ubijene kako bi ih dostojno pokopali. Preko milijun stanovnika Bosne i Hercegovine ostalo je živjeti u svijetu s različitim statusom. U Bosni i Hercegovini su ostali, ili su se u nju vratili, stariji članovi ovih obitelji. Kako proces privatizacije nije završen, očekuju se nova otpuštanja radnika. Velik broj njih ne prima plaću, iako su formalno u radnom odnosu. Izvješća o korupciji Bosnu i Hercegovinu smještaju na dno europskih i svjetskih ljestvica po rezultatima borbe protiv ovog opakog zla društva. Situacija na Kosovu unosi strah, strepnju i nemir. U ovakvim uvjetima nada da će posjet nekom svetištu riješiti sve, ili barem neke, duhovne i/ili ovozemaljske probleme, dobiva osobito značenje.

2. HODOČAŠĆA

Hodočašća - kao organizirani posjeti, putovanja (koja najčešće potiču vjerske za-

1. INTRODUCTION

The time of the so-called three-fold transition; from a socialist socio-economic system to the capitalist one; from war-time to a peace-time system; and from a totalitarian to a democratic system, Bosnia and Herzegovina has been through since 1995, is characterized, by among other things, population fragmentation, extreme enrichment of small number of families and individuals on the one side and impoverishment of the large part of the population during privatization and from war-time profit. According to World Bank data, the economic picture of Bosnia and Herzegovina is characterized by the Gini index of 26.2 of the distribution of income and expenditure where 10% of the poorest spend 3.9% of income and revenues, while 10% of the richest spend 21.4% (Anon, 2007: 66). According to Economic Research Unit data, the unemployment rate exceeds 43%, while over 50% of the population is socially excluded (Anon, 2007a). One needs to bear in mind the tens of thousands of families searching for their killed beloved ones only to bury them. Over one million of Bosnia and Herzegovina's population has settled across the globe, holding different status rights. The elderly members of those families remain in, or have returned to, Bosnia and Herzegovina. The privatization process is not complete and new dismissals of workers are to be expected. Many workers do not receive salaries, although they are formally employed. When it comes to fighting corruption, Bosnia and Herzegovina is at the bottom of both European and global scales. The situation in Kosovo causes fear, uneasiness and disquiet. Under these circumstances, the hope that one will resolve all or at least some spiritual and/or earthly problems by visiting a holy place or conducting a pilgrimage, receives a new meaning.

jednice) imaju osim vjerskih i druge turističke sadržaje. Kao religiozni čin motivirano je traženjem Boga i susreta s njim u posebnom ozračju (Vukonić, 1990). To je jedan od najstarijih oblika iskazivanja vjerskih osjećaja i poštovanja prema vjeri (Jafari, 2000). Osobito su značajna hodočašća u mjesta ukazanja Bogorodice kod katolika, hadž kod muslimana i posjeti tradicionalnim dovištima te hodočašća vezana za proslave određenih vjerskih blagdana ili izgradnje, obnavljanja i otvorenja vjerskih objekata (Vukonić, 1990).

U Bosni i Hercegovini postoji čitav niz hodočasničkih mjesta. Osobito značenje imaju Međugorje kod Čitluka, crkva sv. Ive u Podmilačju (kao jedno od najstarijih svetišta), dovište Hajdar-dede Karića na planini Zvijezdi, manifestacija u Donjem Kamengradu kod Sanskoga Mosta, dovište Ključ, najznačajnije i najpoznatije kultno mjesto bosanskohercegovačkih muslimana - Ajvatovica kod Prusca, te Srebrenica, Solun, Kraljeva Sutjeska, Buna, Igman.

Na internetu se može dobiti na desetine programa posjeta Međugorju kod Čitluka. Međugorje je uz Lourdes i Fatimu jedno od najpoznatijih marijanskih svetišta u svijetu (Hammed, 2007). Vjersko je značenje, u ovom smislu, Međugorje dobilo 24. lipnja 1981. godine kada se Gospa ukazala ili "prikazala" skupini djece. Međugorje svake godine posjeti između milijun i dva milijuna vjernika iz cijeloga svijeta. Agencije nude programe u trajanju od tri, pet i sedam dana u Međugorju. Program uključuje posjet brdu Križevac, prolazak Križnim putem uz zaustavljanje na svakoj od postaja Križnoga puta, vrijeme rezervirano za osobnu molitvu Majci Božjoj kod Velikog križa na vrhu brda, posjet grobu fra Slavka Barbarića, odlazak na moljenje krunice, slavljenje večernje svete mise, večernji program klanjanja, molitvu na svim svjetskim jezicima, odlazak na Brdo ukazanja, svetu misu, ispovijed prije i/ili za vrijeme svete mise, blagoslov uspomene te posjete drugim sadržajima

2. PILGRIMAGES

Pilgrimage, as an organized visit or travel, most frequently encouraged by the religious community, has tourist elements, in addition to the religious ones. From a religious perspective, it is defined as the search for God and meeting Him in a special atmosphere (Vukonić, 1990). It is one of the oldest forms of expressing religious feelings and respect. (Jafari, 2000) Of particular importance for the Catholics are acts of pilgrimage to the locations where Our Lady appeared, then the *hajj* (pilgrimage to Mecca) and visits to the traditional prayer sites for the Muslims, as well as pilgrimage related to the celebration of certain religious holidays, or the construction, repair, and opening of religious temples (Vukonić, 1990).

There are a number of pilgrimage sites in Bosnia and Herzegovina; Međugorje near Čitluk, the Church of St. John in Podmilačje is one of the oldest holy sites, the prayer site of Hajdar Dedo Karić at Mt. Zvijezda, the event in Donji Kamengrad near Sanski Most, Muslim pilgrimage site Ključ. The most important and the most renowned site for the Bosnia and Herzegovina's Muslims is Ajvatovica near Prusac. In addition, there are also Srebrenica, Solun, Kraljeva Sutjeska, Buna, and Igman.

The Internet provides information about dozens of programs for Međugorje near Čitluk. Next to Lourdes and Fatima, Međugorje is one of the most renowned Marian holy sites in the world. (Hammed, 2007) Međugorje became a holy site in the religious sense on 24 June 1981 when Our Lady appeared. Every year, between one and two million believers worldwide, visit Međugorje. Agencies offer programs ranging from three to seven days in Međugorje. The programs include a visit to mount Križevac, passing on the way of the cross and stopping at each station, time reserved for personal prayer to Our Lady near the large cross on top of the hill, a visit to the grave of Fr. Slavko Barbarić, praying the Rosary, evening holy mass, evening programs of adoration, prayers in different languages, visits to the Hill of Apparition, at-

izgrađenim u Međugorju (terapijska zajednica, Majčino selo, Radio MIR itd.); (Bartoluci&Martinović, 1999; Sivrić, 2007; HS, 2007; Pušić, 2007; Begić&Soldo, 2007).

Svetište sv. Ive u Podmilačju je jedno od najstarijih svetišta u Bosni i Hercegovini. Smatra se da postoji od petnaestoga stoljeća. Program proslave traje dva dana - 23. i 24. lipnja. Prvi dan se sastoji od otvorenja proslave, svete mise i molitve za bolesnike, puta križa uz brdo Grabec, klanjanja pred Presvetim na Vanjskom oltaru. Drugi dan je posvećen iscjeljivanju, misama u 7,00 i 8,30 te središnjoj hodočasničkoj misi u 11,30. Opsežna je predaja o iscjeliteljskoj moći. U Podmilačje dolaze ne samo katolici nego i pripadnici drugih vjera (Anon, 2007d; Anon 2007b; Anon, 2007c).

Ajvatovica je najveća tradicionalna vjersko-kulturna manifestacija Bošnjaka. Danas se početak Dana Ajvatovice obilježava organiziranjem različitih znanstvenih i kulturno-sportskih sadržaja. Tradicionalni ceremonijalni dio Ajvatovice počinje paradom konjanika i pješastva. Obično je predvodi travnički muftija zajedno s okićenim jahčima. Barjaci, konji, tekbiri, ilahije - sastavni su dio duha Ajvatovice. Povorka se približava šehidskim mezarjima iz doba sultana Fatiha i uči fatihu. Na Čardak-han povorka izbija u vrijeme sabah-namaza. Nakon klanjanja sabaha uči se i Jāsīn prusačkim šehidima i svim šehidima Bosne i Hercegovine. Zatim se, nakon vrućega čaja ili kave, obavlja prozivka barjaka i formiranje ajvatovičke povorke. Na čelu je, kao i uvijek, barjak Ajvaz-dedin, a iza njega ostali bajraktari, pješaci i konjanici. Uče se ilahije i tekbiri. To se čini sve do Ajvaz-dedine stijene, na kraju koje se povorka zaus-tavlja. Tu se uči sura *Feth* i dova. Po svršetku ovog dijela puta povorka izbija na ajvatovičku livadu na vrhu koje se nalazi pripremljena bina s koje opet prigodni program izvode zborovi ilahija i kasida. Ova se posebna prigoda koristi za obraćanje uglednih vjerskih ličnosti. Podne namaz predvodi

tending the holy mass, confession before, after, and during the holy mass, the blessing, as well as visits to other facilities built in Međugorje (therapeutic community, Mother's village, Radio MIR etc.); (Bartoluci&Martinović, 1999; Sivrić, 2007; HS, 2007; Pušić, 2007; Begić&Soldo, 2007).

The Saint John's holy site at Podmilačje is one of the oldest holy sites in Bosnia and Herzegovina. It is believed to have existed since the 15th century. The marking event lasts for two days, 23 and 24 June. The first day consists of an opening ceremony, holy mass and prayer for the sick, the way of the cross up mount Grabec, adoration before the Holly at the altar outside. The second day is dedicated to healing; masses take place at 07:00 and 08:30, and there is also a central pilgrims' mass at 11:30. Healing powers of the site are well known to Catholics, but members of other religions, visit Podmilačje as well. (Anon, 2007d; Anon 2007b, Anon, 2007c)

Ajvatovica represents the greatest traditional religious and cultural event for Bosniaks. Today, various scientific, cultural, and sporting events mark the opening of *Days of Ajvatovica*. The traditional ceremony of event starts with the parade of horsemen and people on foot. Traditionally, the Mufti of Travnik is at the head, together with decorated riders. Banners, horses, *takbeers*, religious songs, all make up an integral part of the spirit of Ajvatovica. As the convoy reaches the *shaheeds'* (martyrs') graves from the time of Sultan Fatih and they say a prayer (*El-fatih*). The convoy arrives at Čardak-han in time for the dawn prayer. Afterwards, the chapter Ya'sin from the Qur'an is said for the souls of *shaheeds* from Prusac and all *shaheeds* from Bosnia and Herzegovina. After hot tea or coffee is served, banners are called upon and the Ajvatovica convoy forms. At the head is the banner of Ajvaz-dedo, as always, followed by other banner holders, people on foot and horsemen. Religious songs and *takbeers* are said. This continues until the convoy reaches the rock of Ajvaz-dedo, where it stops. The chapter *Al-Fath* and a prayer are said at the site, after which the convoy reaches

reisu-l-ulema, nakon čega je završen ovaj tradicionalni dio Ajvatovice (Anon, 2007f; Duranović, 2006; Perva, 2006).

Program obilježavanja Ajvatovice traje sedamnaest dana i događa se na području ovih šest općina: Donji Vakuf, Bugojno, Travnik, Gornji Vakuf, Jajce i Livno. Neki se sadržaji organiziraju i u Sarajevu. Program se sastoji od otvorenja izložbi, predstavljanja knjiga, otvorenja restauriranih kulturno-povijesnih objekata, sportskih događaja, muzejskih postavki, glazbenih sadržaja, nastupa zborova, filharmonije, predstavljanja projekata, otvorenja infrastrukturnih i razvojnih projekata. Osobito značenje imaju vjerski sadržaji - ispraćaj i doček konjanika, klanjanje podne namaza, akšam namaza, jacije namaza, zikra, prozivka barjaka, obraćanje reisu-l-uleme, klanjanje podne namaza, dova, mevluda. Cijelu manifestaciju sponzoriraju Federalno ministarstvo kulture i sporta, Federalno ministarstvo znanosti i obrazovanja, vlade i ministarstva nekih kantona te općine. Medijski pokrovitelj je Federalna RTV (Anon, 2007f).

U okviru manifestacije *Musala 2006*. u Donjem Kamengradu kod Sanskoga Mosta, koja je trajala četiri dana u srpnju, upriličena je prvoga dana, iza akšam namaza, tribina o ljudskim pravima. Drugi je dan započeo s programom uz sudjelovanje načelnika općine i vjerskih velikodostojnika, izložbom, akšam namazom, upriličena je večer Kurana i ilahija te promocija CD-a zboru; trećega dana je obavljeno postrojavanje barjaktara, odlazak na spomenik šehida, obraćanje najviših predstavnika IZ-a, općine, kantona, države i Republike Turske te održana hutba i obavljeno klanjanje džume na Musali kao i mevlud uoči otvorenja džamije, dok je četvrti dan protekao u svečanosti vezanoj za otvorenje džamije (Nesimović, 2006).

Muslimani iz Vareša, Kalesije, Breze, Olova, Sarajeva, Visokoga i drugih gradova dolaze prisjetiti se Hajdar-dede Karića. Na

the Ajvatovica meadow, where a stage is set up and from which choirs perform religious songs. This is also where renowned religious figures address the gathering. The Reisu-l-ulema leads the noon prayer, which completes this traditional part of marking Ajvatovica. (Anon, 2007f; Duranović, 2006; Perva, 2006)

The entire marking program for Ajvatovica lasts for seventeen days and takes place on the territory of six municipalities, including: Donji Vakuf, Bugojno, Travnik, Gornji Vakuf, Jajce and Livno. Some events are even organized in Sarajevo. The program includes exhibitions, book promotions, inauguration of reconstructed cultural and historic facilities, museum exhibitions, music events, choir performances, performance by the philharmonic orchestra, project promotions, inauguration of infrastructural and development projects. Religious segments hold particular importance; seeing off and welcoming horsemen, praying the noon, dusk and evening prayer, *zikr* (the remembrance of God), banners are called upon, the prayer, Reisu-l-ulema's speech, *mevlud* (the remembrance of the Prophet). The Federation's Ministry of Culture and Sports, the Federation's Ministry of Science and Education, governments and ministries of some cantons, as well as municipalities sponsor the entire event. The Federation's TV station is the media sponsor. (Anon, 2007f)

The *Musala 2006* event at Donji Kamenograd near Sanski Most lasted for four days in July. On the first day, after the dusk prayer, a debate on human rights was organized. The mayor and religious leaders attended the second day's program, which included an exhibition and a dusk prayer, while the evening included recitations from the Qur'an and religious songs, promotion of the choir's CD. On the third day, banner holders lined up, *shaheds'* monument visited, while the highest-ranking representatives of the Islamic Community, the municipality, the canton, the state and the Republic of Turkey addressed the gathering, followed by a lecture, and Friday noon prayer at Musala, as well as a *mevlud* (the remembrance of the Prophet) before the

kon klanjanja jacije namaza, prvi dan oživljavaju sjećanje na šejha i imama Hajdar-dedu, slijedi učenje mevludi-šerifa i učenje kelimei-tevhida, a potom predstavnici tari-katskih redova (predvođeni šejhom Hadži-mejlićem), nakon prigodnog vâza čine zikr sve do zore (sabaha). Okupljanje na Karićima završava se klanjanjem podne namaza i obraćanjem sarajevskog muftije i reisu-l-uleme. Na Karićima se druži u muhabete sve do zore (Selhanović, 2006; Selhanović, 2006a).

3. TURISTIČKE ODREDNICE HODOČAŠĆA

Sigurno je da su sva ova hodočašća (koja svake godine okupljaju golem broj vjernika) prvenstveno vjerska, ali i svjetovna činjenica (Vukonić, 1990; Jadrešić, 2001; Kesar, 2006; Ozretić&Prebežac, 2003), pogotovo ako se ima u vidu kontinuitet od nekoliko stotina godina (Podmilačje, Ajvatovica, Karići). Bez obzira na to radi li se o nekoliko tisuća ili više stotina tisuća vjernika na jednom mjestu jedan ili više dana, potrebno je imati u vidu četiri izrazito svjetovna problema (Vukonić, 1990:149): problem organizacije dolaska i odlaska velikog broja ljudi (što uključuje problem organizacije vozila u mirovanju i problem javnog prijevoza u određenom trenutku); problem prehrane; problem smještaja na putovanju i samom hodočasničkom mjestu te problem zdravstvene zaštite za putovanja i u samoj destinaciji. Navedeni problemi imaju turističku dimenziju (Vukonić, 1990).

O organizaciji dolaska i odlaska hodočasnika brinu turističke agencije i vjerske zajednice. Tu je i organizacija prihvata vjernika. Pitanje smještaja je ekonomski sve zanimljivije, osobito ako je povezano s produžavanjem boravka u mjestima hodočašća. Pitanje prehrane je predodređeno velikim brojem ljudi i lokacijom obično u prirodi ili u malim mjestima, gdje su ugostiteljski kapaciteti obično nedostatni. Tu su i klimatski

inauguration of the mosque. The fourth day included events marking the solemn opening of the mosque. (Nesimović, 2006)

Muslims from Vareš, Kalesija, Breza, Olovo, Sarajevo, Visoko and other towns arrive to commemorate the memory of Hajdar-dedo Karić. After the evening prayer on the first day, they commemorate the memory of *shayh* and imam Hajdar-dedo, followed by *mevlud* and *tawheed* prayers. Afterwards, following an appropriate lecture, representatives of the Sufi orders, led by *shayh* Hadžimejlić, perform *zikr* until the dawn prayer. The gathering at Karići ends with the noon prayer and addresses by the Mufti of Sarajevo and the Reisu-l-ulema. Then, people sit and talk until dawn (Selhanović, 2006; Selhanović, 2006a).

3. TOURISTIC PROPERTIES OF PILGRIMAGES

It is apparent that these pilgrimages, which gather large numbers of believers every year, represent both a religious and secular affair. (Vukonić, 1990; Jadrešić, 2001; Kesar, 2006; Ozretić&Prebežac, 2003) This is especially the case if we bear in mind the history of these sites, which encompasses several hundred years (Podmilačje, Ajvatovica, Karići). Regardless of whether they gather several thousand or several hundred thousand believers in one place, four dominant mundane problems need to be considered (Vukonić, 1990: 149): organizing the arrival and departure of large groups of people, including organizing parking and public transport; food supply; accommodation during travel and at the pilgrimage site; and healthcare during travel and at the pilgrimage site. The said problems have a tourist dimension about them (Vukonić, 1990).

Tourist agencies and religious communities are concerned with the organization of arrival and departure of pilgrims. There is also the organization behind welcoming believers to the site. From an economic perspective, the accommodation issue is gaining importance, es-

problemi, jer se najveći broj hodočašća događa tijekom ljeta. I problem zdravstvene zaštite je vrlo aktualan upravo zbog velikog broja ljudi, ali i starosne i zdravstvene strukture hodočasnika.

Kao ilustracija veličine navedenih problema, služe podaci za 2006. i 2007. godinu (Anon, 2007f; Anon, 2007; Anon, 2007a; Anon, 2007b; Anon, 2007c; Anon, 2007e; Begić&Soldo, 2007; Duranović, 2006; Nesimović, 2006; Perva, 2006; Pušić, 2007; Sivrić, 2007). U Podmilačju je, primjerice, bilo preko sto tisuća hodočasnika, u Srebrenici oko pedeset tisuća, u Solunu, Kraljevoj Sutjesci, na Igmanu po nekoliko tisuća, na Buni nekoliko desetina tisuća, na Karićima oko deset tisuća, na Ajvatovici između pedeset i sto tisuća. Prema procjenama, Međugorje posjeti između jednog ili dva milijuna vjernika godišnje. Prema tome, na hodočašćima u Bosni i Hercegovini prosječno godišnje sudjeluje između milijun i pol i dva i pol milijuna hodočasnika.

Vjernici dolaze iz svih dijelova Bosne i Hercegovine. Broj stranaca koji dolaze u Međugorje i Ajvatovicu povećava se iz godine u godinu (HS, 2007). Općenito gledano, na hodočašćima se povećava udio bosanskohercegovačkog iseljništva. Među hodočascima je velik broj bolesnih i starijih osoba. Zapaženo je i povećavanje udjela broja mladih koji najčešće dolaze u organizaciji vjerskih zajednica.

Potrošnja hodočasnika se može procijeniti između 150 i 250 milijuna KM na razini godine, pod pretpostavkom da je prosječna potrošnja jednog hodočasnika 100 KM (oko 50 eura) (Sivrić, 2007; Selhanović, 2006; Ozretić&Prebežac, 2003; Kesar, 2006; HS, 2007; Goeldner et al, 2000; Duranović, 2006; Bartoluci&Martinović, 1999; Anon, 2007e; Anon, 2007c; Anon, 2007a). Tu su i sponzori, donatori, domaće i međunarodne organizacije i institucije, lokalne, i vjerske zajednice, kantoni i druge razine vlasti. Ako se pak hodočašća promatraju kao projekt, može se reći da je na godišnjoj razini riječ o

pecially in cases of prolonged stays at the pilgrimage locations. The issue of food supply is influenced by the large number of people, as well as the location, almost always outdoors or in smaller communities. Traditionally, catering facilities are not sufficiently available. There are also problems with high temperatures, as most of the pilgrimages take place during the summer. The healthcare problem is particularly salient, given the high number of visitors, pilgrims' age and health condition.

To illustrate the size of these problems, records show that in 2006 and 2007, over one hundred pilgrims visited Podmilačje, around fifty thousand visited Srebrenica, while several thousand visited Solun, Kraljeva Sutjeska and Igman, several tens of thousands visited Buna, around ten thousand visited Karići and between fifty and one hundred pilgrims visited Ajvatovica. (Anon, 2007f; Anon, 2007; Anon, 2007a; Anon, 2007b; Anon, 2007c; Anon, 2007e; Begić&Soldo, 2007; Duranović, 2006; Nesimović, 2006; Perva, 2006; Pušić, 2007; Sivrić, 2007). It is estimated that between one and two million believers visit Međugorje every year. All together between 1.5 and 2.5 million pilgrims on the average take part in pilgrimages across Bosnia and Herzegovina.

Believers come from all parts of Bosnia and Herzegovina. The number of foreigners traveling to Međugorje and Ajvatovica increases year after year. In general, the share of Bosnia and Herzegovina's diaspora is increasing in the pilgrimages. (HS, 2007). There is a large number of elderly and sick persons among the pilgrims. An increased number of young people participate in the pilgrimage. Their visits are usually organized by the religious communities.

It is estimated that pilgrims spend between 150 and 250 million KM annually, assuming that one pilgrim spend 100 KM (around 50 Euros) on average. (Sivrić, 2007; Selhanović, 2006; Ozretić&Prebežac, 2003; Kesar, 2006; HS, 2007; Goeldner et al; 2000; Duranović, 2006; Bartoluci&Martinović, 1999; Anon, 2007e; Anon, 2007c; Anon,

nekoliko stotina milijuna KM (prema procjenama M. Musa, predsjednika Udruge vodiča Međugorje danim u intervjuu 9. 07. 2007. u Međugorje).

4. UČINCI NA LOKALNI I REGIONALNI RAZVOJ

Analiza učinaka hodočašća na lokalni i regionalni razvoj na primjeru nekoliko izabranih hodočašća u Bosni i Hercegovini podupire hipotezu da ona mogu potaknuti lokalni i regionalni ekonomski razvoj (Kesar, 2006; Goeldner et al, 2000; Aronsson, 2000; Vukonić&Keča, 2000). Analiza je rađena za slučaj Međugorje, za vremensko razdoblje od 1981. do 2006. godine. Vremenski presjeci su 1980., 1990., 2000. i 2006. godina. Zavisne varijable su: broj stanovnika, broj kreveta, broj ugostiteljskih objekata, broj trgovina, ostvareni promet u ugostiteljstvu, prihod od turizma, GDP, broj zaposlenih, broj nezaposlenih, proračun općine, infrastruktura, donacije, prometnice, stanovi, nekretnine, smještajni kapaciteti. Kao nezavisne varijable tretirani su: broj turista-hodočašnika, broj noćenja, struktura turista-hodočašnika. Izvori podataka su primarni i sekundarni. Primarni izvori su osigurani metodom intervjua u relevantnim službama u Međugorju 9. 7. 2007. godine uz potporu i pomoć Federalnog ministarstva za turizam i okoliš (intervju s M. Musom, predsjednikom Udruge vodiča Međugorje, Međugorje, 9. 07. 2007. (vlastite procjene M. Musa i podaci Turističke zajednice podružnice Bjakovići Međugorje). Sekundarni izvori su statističke publikacije, godišnjaci, priopćenja, te komentari i tekstovi u sredstvima javnog priopćavanja (Anon, 1981; Anon, 2007; Barroluci&Martinović, 1999; Sivrić, 2007; Vukonić, 1990).

2007a). There are also sponsors, donors, local and international organizations and institutions, local and religious communities, cantons and all other levels of authority. According to the estimates M. Musa, President of the Međugorje Association of Guides presented during an interview on 09. 07. 2007, if we view pilgrimages as a project, then we are talking about several hundred million KM annually.

4. IMPACT ON LOCAL AND REGIONAL DEVELOPMENT

The impact analysis of pilgrimages on local and regional development, based on several selected pilgrimage sites in Bosnia and Herzegovina, supports the hypothesis that pilgrimages may boost local and regional economic development. (Kesar, 2006; Goeldner et al; 2000; Aronsson, 2000; Vukonić&Keča, 2000)

The analysis was done for the case of Međugorje, covering the period from 1981 to 2006. The time references were 1980, 1990, 2000 and 2006. The dependent variables were: number of inhabitants, number of beds, number of catering facilities, number of shops, turnover in the catering industry, revenues from tourism, GDP, number of employed, municipal budget, infrastructure, donations, roads, apartments, real-estate, accommodation capacities. The independent variables included: number of tourists-pilgrims, number of overnight stays, structure of tourists-pilgrims. Data sources included both primary and secondary sources. Primary sources were obtained by interviews in relevant departments at Međugorje on 9 July 2007, with the support and assistance from the Federation's Ministry of Tourism and Environment. Secondary sources included statistical publications, yearbooks, advisories, as well as comments and texts in the media. (Anon, 1981; Anon, 2007; Bartoluci&Martinović, 1999; Sivrić, 2007; Vukonić, 1990)

Tablica 1. Učinci na lokalni i regionalni razvoj - primjer Međugorje**Table 1. Impact on local and regional development - example of Međugorje**

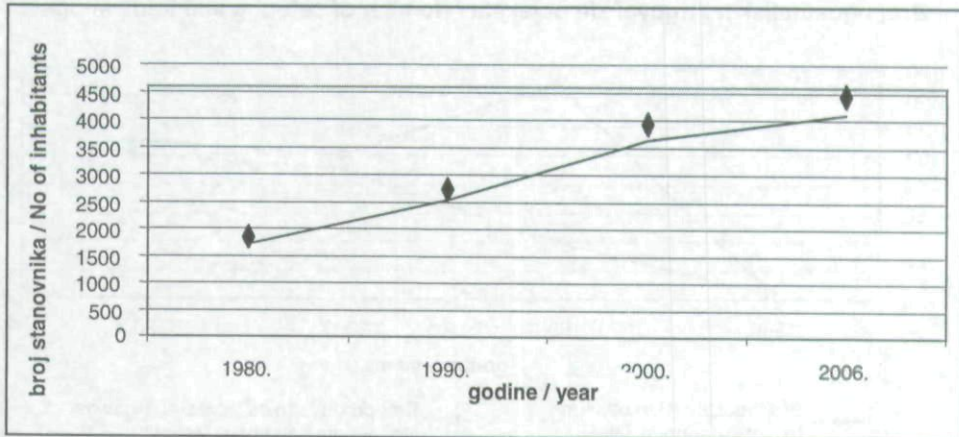
		1980.	1990.	2000.	2006.
Broj stanovnika	No. of inhabitants	1724	2600	3800	4300
Broj kreveta	No. of beds	38	9000	10000	15000
Broj ugostiteljskih objekata	No. of catering facilities	5	150	100	110
Broj prodavaonica suvenira, trgovina	No. of souvenir shops, stores	3	40	90	100
Promet u ugostiteljstvu US\$	Turnover in hotel industry sector USD	...	2.000.000	4.000.000	5.000.000
Prihod od turizma US\$	Revenues from tourism USD	...	10.000.000	15.000.000	20.000.000
Proračun općine u US\$	Municipal budget in USD	...	1.500.000	2.500.000	3.000.000

Izvor: intervju s M. Musom, predsjednikom Udruge vodiča Međugorje, Međugorje, 9. 07. 2007. (vlastite procjene M. Musa i podatci Turističke zajednice podružnice Bijakovići Međugorje).

Source: Interview with Musa, M., President of the Međugorje Association of Guides, Međugorje, 9. 07. 2007. (personal estimates and data from the Tourist Association, Branch Office Bioković, Međugorje)

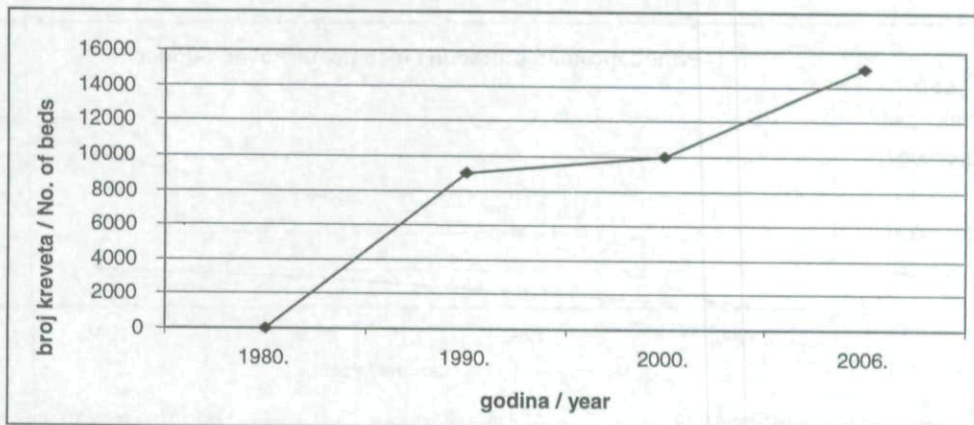
Analiza podataka iz gornje tablice pokazuje rast broja stanovnika, otvaranje radnih mjesta u ugostiteljstvu, trgovini, hotelijerstvu te rast prometa i prihoda, što sve na jedan način rezultira i rastom proračuna lokalne zajednice.

The analysis of the table above shows an increase in the number of inhabitants, the opening of jobs in catering industry, trade, hotel industry, as well as increase in turnover and revenues, which results in the growth of the local community's budget.

Grafički prikaz 1. Demografska kretanja 1980.-2006., Međugorje**Graph 1. Demographics 1980-2006, Međugorje**

Izvor: intervju s M. Musom, predsjednikom Udruge vodiča Međugorje, Međugorje, 9. 07. 2007. (podatci Turističke zajednice podružnice Bijakoviči Međugorje).

Source: Interview with Musa, M., President of the Međugorje Association of Guides, Međugorje, 9 July 2007 (data from the Tourist Association, Branch Office Bioković, Međugorje)

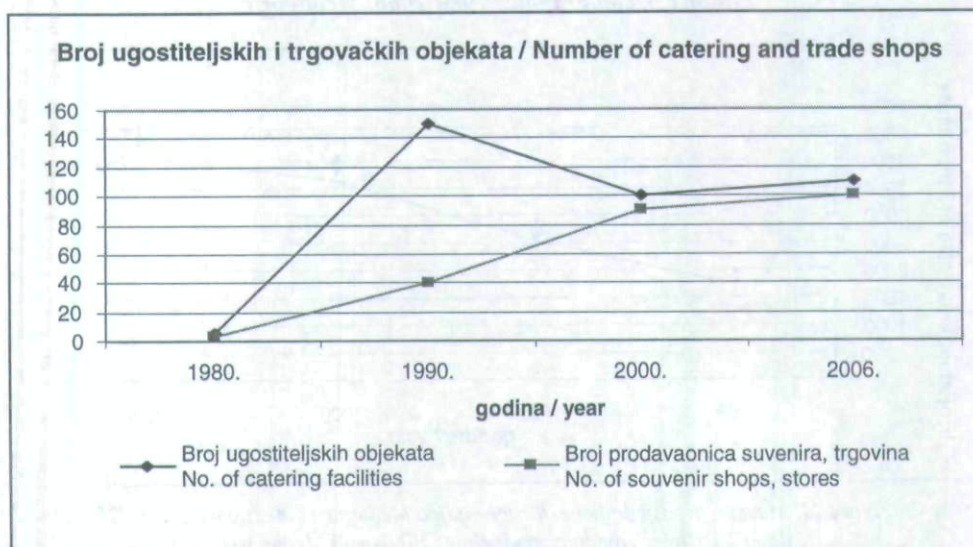
Grafički prikaz 2. Smještajni kapaciteti, Međugorje**Graph 2. Accommodation capacities, Međugorje**

Izvor: intervju s M. Musom, predsjednikom Udruge vodiča Međugorje, Međugorje, 9. 07. 2007. (vlastite procjene i podatci Turističke zajednice podružnice Bijakoviči Međugorje).

Source: Interview with Musa, M., President of the Međugorje Association of Guides, Međugorje, 9 July 2007 (data from the Tourist Association, Branch Office Bioković, Međugorje)

Grafički prikaz 3. Ugostiteljski trgovački kapaciteti, Međugorje

Graph 3. Catering and trade capacities, Međugorje

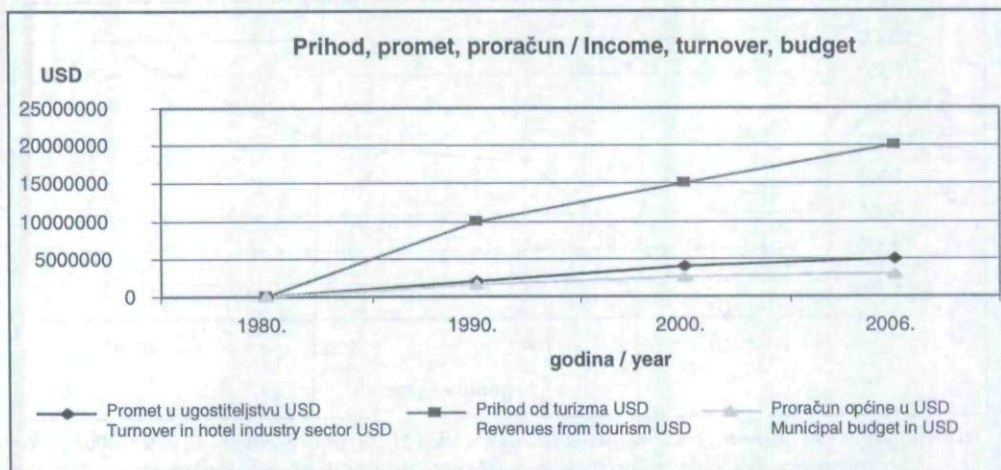

Izvor: intervju s M. Musom, predsjednikom Udruge vodiča Međugorje, Međugorje, 9. 07. 2007. (vlastite procjene i podatci Turističke zajednice podružnice Bijakovići Međugorje).

Source: Interview with Musa, M., President of the Međugorje Association of Guides, Međugorje, 9 July 2007 (data from the Tourist Association, Branch Office Bioković, Međugorje)

Grafički prikaz 4. Promet u ugostiteljstvu, prihod od turizma, proračun općine

Graph 4. Turnover in hotel industry sector, revenues from tourism, municipal budget

Izvor: intervju s M. Musom, predsjednikom Udruge vodiča Međugorje, Međugorje, 9. 07. 2007. (vlastite procjene i podatci Turističke zajednice podružnice Bijakovići Međugorje).

Source: Interview with Musa, M., President of the Međugorje Association of Guides, Međugorje, 9 July 2007 (data from the Tourist Association, Branch Office Bioković, Međugorje)

Međugorje je u razdoblju do 2006. godine dobilo ambulantu, Majčino selo, Vrt sv. Franje, prometnice, stanove, hotele, motele, prenoćišta, oko 50 pansiona, restorane, kafea, prodavaonice, Radio MIR Međugorje, ljekarnu, javni prijevoz, sportski centar. Malteški red pruža zdravstvenu pomoć vjernicima. Velik je broj objekata napravljen donacijama samih vjernika. Udruga vodiča u Međugorju okuplja oko 100 članova i može pružiti usluge prevođenja na 21 jeziku. Tu djeluje i Udruga vinara i Turistička zajednica. Međugorje je lako prepoznatljivo i poznato u cijelom svijetu, što ima posebnu vrijednost i što znatno pridonosi samopoštovanju stanovnika Međugorja. Životni standard u Međugorju je znatno poboljšan u razdoblju od 1981. do 2006. godine. To ilustrira podatak da je cijena nekretnina, primjerice m² stambenog prostora, dosegla 1.300 eura. (intervju s M. Musom, predsjednikom Udruge vodiča Međugorje, Međugorje, 9. 07. 2007). Povećano je i zanimanje stranaca za nekretnine u tom mjestu.

5. ZAKLJUČAK

Analiza učinaka hodočašća u Međugorje na njegov lokalni i regionalni razvoj pokazuje da je došlo do povećanja raspoloživosti i proširenja raspodjele osnovnih proizvoda za egzistenciju, zatim da je povećan životnog standarda stanovnika, što uključuje više prihode, povećanje broja radnih mjesta, poboljšanje obrazovanja, osobito znanja stranih jezika, povećanje individualnog i zajedničkog samouvažavanja te proširenje diapazona ekonomskih i socijalnih izbora koji stoje na raspolaganju pojedincima i zajednici time što su oslobođeni neznanja, siromaštva i bijede. Prema tome, realizirana su sva tri ključna cilja lokalnoga i regionalnog ekonomskog razvoja. Pritom je osigurano ostvarivanje ključnih vrijednosti razvoja: zadovoljavanje osnovnih potreba (hrana, zdravstvena zaštita, socijalna zaštita,

Up until 2006 Međugorje gained a dispensary, Mother's village, St. Francis's garden, roads, apartments, hotels, motels, B&Bs, around 50 boarding houses, restaurants, cafes, Radio MIR Međugorje, pharmacy, public transport and sports centre. The Maltese Order provides healthcare to the believers. Many facilities were built thanks to donations from believers. The Međugorje Association of Guides has around 100 members and can provide translation services into 21 languages. There is also the association of wine producers and the tourist association. Međugorje is easily recognized and known throughout the world, which contributes significantly to the self-respect of the residents of Međugorje. The living standard has improved considerably between 1981 and 2006. That is illustrated by the information on real-estate prices; one square meter of housing space costs EUR 1,300. (interview with Musa, M., President of the Međugorje Association of Guides, Međugorje, 9. July 2007). The interest of foreigners in real-estate in Međugorje is also growing.

5. CONCLUSION

The analysis of the impact of pilgrimage to Međugorje on its local and regional development shows increased availability of basic sustenance goods and expansion of their distribution. The living standard has improved, which includes higher incomes, more jobs, improved education, particularly in the field of languages, enhanced individual and joint self-respect. Freed from ignorance, poverty and misery, both individuals and the community as a whole have access to an expanded range of economic and social choices. All three key objectives of local and regional economic development have been achieved. In the process, key developmental values were ensured: meeting elementary needs (food, health, protection,

stanovanje), samopoštovanje i osjećaj vrijednosti (autentičnost, dostojanstvo, čast, identitet) i mogućnost izbora, odnosno sloboda od podčinjenosti, neznanja, siromaštva.

housing), self-respect and the feeling of self-worth (authenticity, dignity, honor, identity) and the possibility of choice, that is freedom from submission, ignorance and poverty.

LITERATURA - REFERENCES

Anon (1981): Statistički godišnjak Republike Bosne i Hercegovine. Zavod za statistiku BiH, Sarajevo

Anon (2007): World Development indicators. The World Development, Washington D.C.

Anon (2007a): Bosna i Hercegovina Ekonomski trendovi – godišnji izvještaj 2006. Bosna i Hercegovina, Vijeće ministara, Jedinica za ekonomsku koordinaciju ekonomskih istraživanja i implementaciju Srednjoročne razvojne strategije BiH, Sarajevo

Anon (2007b): Župa sv. Ivana Krstitelja Podmilačje – hodočašća. <http://www.zupa-podmilacije.com/hodocasca.htm>

Anon (2007c): Sv. Ivi za zdravlje molilo 50.000 hodočasnika. Večernji list, 15658/48 (2007), 7

Anon (2007d): Župa sv. Ivana Krstitelja Podmilačje – povijest crkve <http://www.zupa-podmilacije.com/povijesta-crkve.htm>

Anon (2007e): ICTS trevel – Agency specijalizirana za kršćanska hodočašća <http://www.ichtsonline.com>

Anon (2007f): Ajvatovica. <http://www.muftiluk-tr.com.ba/Ajvatovica.htm>

Aronsson, L. (2000): The Development of Sustainable Tourism. Continuum, London

Bartoluci, M., Martinović, S. (1999): Stanje i perspektive razvoja vjerskog turizma u Međugorju. - Acta Turistica 2: 119-170.

Begić, V. & Soldo, V. (2007): Obljetnica Fra Ivan Sesar: Priznanje Međugorja prepuštamo institucijama Crkve. Večernji list, 15658/48 (2007), 6-7

Bilen, M. & Bučar, K. (2004): Osnove turističke geografije. (3. izdanje). Mikrorad & Ekonomski fakultet, Zagreb

Dulčić, A., Petrić, L. (2001): Upravljanje razvojem turizma. MATE, Zagreb

Duranović, E. (2006): Ajvatovica 2006. Preporod, Sarajevo, 12/830 (2006), 18-19

Goeldner, C.R., Ritchie, J.R.B., McIntosh, R.W. (2000): Tourism - Principles, Practices, Philosophies. John Wiley & Sons, New York

H.S. (2007): Hodočasnici iz Ugande, Tahitija. Večernji list, 15658/48 (2007), 6

Hameed, A. (2007): Hodočašća u različitim religijama.

Jadričić, V. (2001): Turizam u interdisciplinarnoj teoriji i praksi – zbornik istraživanja. Školska knjiga Zegreb, Zagreb

Jafari, J. (ed.) (2000): Encyclopedia of tourism. Routledge, London, New York

Kesar, O. (2000): Politika u turizmu – temelj razvoja turizma. - magistarski rad. Ekonomski fakultet, Zagreb

Kesar, O. (2006): Ekonomski učinci turističke potrošnje. - doktorska disertacija. Ekonomski fakultet, Zagreb

Nesimović, H. (2006): Podsjećanje na sultana Mehmeda el-Fatiha i Musallu. Preporod, Sarajevo, 13/831 (2006), 27

Ozretić Došen, Đ., Prebežac, D. (2003): Ponašanje potrošača u turizmu - stavovi i

motivacijski čimbenici kao kriterij segmentiranja turističkog tržišta. - Acta Turistica 15: 118-143.

Perva, B. (2006): Dova za jedinstvo bošnjačkog naroda. Preporod, Sarajevo, 13/831 (2006), 14-15

Pušić, D. (2007): Međugorje duhovna prijestolnica čovječanstva. Dnevni list, 2094 (2007), 4-5

Selhanović, S. (2006): Dolazak na Kariće je naš znak privrženosti vjeri. Preporod, Sarajevo, 16/834 (2006), 39

Selhanović, S. (2006a): Mevlud oživljava sve naše obaveze. Preporod, Sarajevo 12/830 (2006), 23

Sivrić, M. (2007): Međugorje: Stotinu tisuća hodočasnika. Slobodna Dalamacija, 26.06.2007 (2007), 6

Vukonić B. & Keča, K. (2000): Turizam i razvoj: pojam, načela i postupci. Ekonomski fakultet Zagreb i Mikrorad, Zagreb

Vukonić, B. (1990): Turizam i religija. Školska knjiga Zagreb, Zagreb

Primljeno: 24. srpnja 2007.

Received: 24 July 2007

Prihvaćeno: 2. listopada 2007.

Accepted: 20 October 2007

Copyright of Acta Turistica is the property of Acta Turistica and its content may not be copied or emailed to multiple sites or posted to a listserv without the copyright holder's express written permission. However, users may print, download, or email articles for individual use.